

עורכים: ד"ר הראל חורב, ד"ר יוגב אלבז

כרך 15, גיליון מס' 2, 3 בפברואר 2025

7 באוקטובר: היום ששינה את פני המזרח התיכון

מיכאל מילשטיין*

המזרח התיכון כיום שונה בתכלית מכפי שנראה עד 7 באוקטובר 2023, היום שבו פרצה מלחמת "חרבות ברזל". המלחמה שנמשכה כ-15 חודשים, נעצרה לפני כשבועיים אולם לא בטוח האם הגיעה לקיצה הוודאי, שיקפה מגמות יסוד קיימות, אך גם יצרה כאלה חדשות: הן בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, מוקד ומקור העימות הנוכחי, והן בהקשר רחב יותר - של יחסי ישראל עם האזור, ושל התמורות הפנימיות במדינות ובחברות הקיימות בו.

התמורה מתחוללת במעין "אפקט פרפר": לא מכוח תכנון או הסדרים, אלא כתוצאה מהקרנה של התרחשויות בין זירה אחת לשנייה. אפקט זה מביא לתוצאות שקשה היה לחזות לפני אוקטובר 2023, ואף בעצם ימי המלחמה. הטלטלה החלה כעימות הישראלי-פלסטיני החרף והקטלני ביותר אי-פעם שממוקד ברצועת עזה; גלשה להתכתשות בין ישראל לחזבאללה, שבמהלכה חווה הארגון פגיעה אנושה (בעיקר חיסול רוב הנהגתו), המעלה סימני שאלה לגבי השפעתו העתידית בלבנון; התפתחה לעימות הישיר הראשון בין ישראל לאיראן (שיגורי הטילים וכטב"מים באפריל ובאוקטובר 2024); והביאה לנפילת משטר אסד, דבר שמסב פגיעה קשה למחנה ההתנגדות בהנהגת איראן.

השינויים הנוכחיים מתרחשים בעיצומה של תמורה רחבה יותר במזרח התיכון בשני העשורים

* ד"ר מיכאל מילשטיין הוא ראש הפורום ללימודים פלסטיניים במרכז משה דיין.

האחרונים - על רקע כיבוש עיראק בידי ארצות הברית (2003) ו"האביב הערבי". אותן טלטלות הפכו חלק ממדינות הלאום שהתקיימו מאז הסכם סייקס-פיקו לישויות סמליות ורוויות כאוס ואלימות, ללא ממשל מרכזי, המחולקות למחוזות אוטונומיים, כפי שניכר בתימן, בסוריה, בעיראק ובלוב. בנוסף לכך, גבולות המזרח התיכון רחבים מבעבר, והאזור כולל "מובלעות" בדמות קהילות (בעיקר מוסלמיות) החיות בלב המערב. אלה משנות את המבנה הדמוגרפי ואת הדיוקן הפוליטי והחברתי של המדינות שבהן הן חיות, ומושפעות מההתפתחויות במזרח התיכון, כפי שהומחש בעקבות המלחמה בעזה.

לא רק המציאות האסטרטגית במזרח התיכון משתנה בעקבות המלחמה, אלא גם זו הדמוגרפית, בעיקר בסביבתה הקרובה של ישראל. רצועת עזה חווה דילול דמוגרפי (בין 6-7 אחוזים פחות מכפי שהיה באוקטובר 2023, בעיקר בעקבות בריחה המונית),¹ ואוכלוסיית האזור רוכזה משך למעלה משנה בשטח קטן בין ח'אן יונס לרפיח (המואצי). המלחמה בלבנון הביאה גם היא לגל הגירה של כמיליון איש מדרום המדינה צפונה,² ובסוריה מסתמנת אפשרות לתהליך הפוך, של חזרת מיליוני פליטים שנמלטו ממנה בעקבות מלחמת האזרחים – במיוחד לתורכיה, למערב אירופה ולירדן – ושוקלים לשוב בעקבות הפלת משטר אסד.³

המלחמה הנוכחית אינה הארוכה בתולדות המזרח התיכון, אולם היא בעלת מנעד גיאוגרפי חסר תקדים, הכולל בה בעת את המערכות ברצועת עזה ובלבנון ואת העימות הדרמטי בסוריה, לצד התכתשויות במרחב הים האדום, בעיראק, באיראן וביהודה ושומרון. העימות פרץ בהפתעה לא רק עבור ישראל, אלא גם עבור חלק מחברות מחנה ההתנגדות. בחלוף הזמן, מתחוויר שלא היה תיאום מלא בין חמאס ליתר חברות המחנה. אלה אומנם הכירו את רעיון המתקפה שעליו שקד יחיא סנואר, אבל הופתעו מעיתויה. הדבר מעיד על הפערים הקיימים במחנה ההתנגדות, בעיקר בין הגורמים השיעים הדומיננטיים לאלה הסונים, ובראשם, כאמור, חמאס.⁴

בעצם קיומה, המלחמה משקפת מגמות עומק בנות עשרות שנים שהתלכדו בנקודת זמן אחת. בראשן – התחזקות ציר ההתנגדות, שהיה (ולמעשה עודנו) המחנה המגובש היחיד באזור, בעל חזון ואסטרטגיה של מערכת התשה לא-סימטרית בהובלת גורמים לא-מדינתיים. בשנים האחרונות,

¹ כתאב פלסטיין אל-אחצאא'י אל-סנוי - 2024 (ראמאללה: דולת פלסטיין/אל-ג'יהאז אל-מרכזי לל-אחצאא'י אל-פלסטיני, 2024), עמ' 25.

² ליאור בן ארי, "1.2 מיליון עקורים: העימותים בלבנון, והחשש מסכסוך עדתי", ידיעות אחרונות, 21 באוקטובר 2024.
³ ראו למשל: מאהר חגי'אזי, "האם חזרתם של [הפליטים] הסורים מאירופה היא בלתי נמנעת לאחר הפלת אסד וניצחון המהפכה?" [ערבית], אל-ג'זירה, 1 בינואר 2025.

⁴ ראו מסמכי פורום קבלת ההחלטות המצומצם בחמאס שעסק בתכנון המתקפה: "שם קוד" הפרויקט הגדול: מסמכי חמאס נחשפים - כך תוכננה ההונאה לפני 7/10", ידיעות אחרונות, 12 באוקטובר 2024.

בעיקר על רקע השסע הפנימי שהחריף בישראל, רווחה בקרב חברות המחנה תחושה על סף חזון משיחי, ולפיה בשלו התנאים למימוש יעדו המרכזי – ערעור ישראל באמצעות מהלכים יזומים באופן שיוביל לבסוף להכחדתה.⁵ מגמות עומק אחרות שפרוץ המלחמה שיקף הן התעצמות האסלאם הפוליטי; היחלשות העולם הערבי הסוני, ומנגד - התחזקות הכוחות השיעים; וירידה בהשפעת ארצות הברית במזרח התיכון, בפרט בתקופת ממשל ביידן.

בהקשר הישראלי, המלחמה המחישה זיקה הדוקה וותיקה בין הזירות הפלסטינית והלבנונית, שמספר פעמים התלכדו לאתגר משותף, לרוב בעקבות "היסחפות" לבנון אחר התרחשויות בקרב הפלסטינים: ב-1948 נחלץ צבא לבנון ללחימה נגד ישראל (שהסתיימה בבריחת המוני פליטים פלסטינים ללבנון, שעד היום נתפסים כ"בעיה אסטרטגית" במדינה); ב-1968 (פשיטת צה"ל על שדה התעופה של בירות), ב-1978 (מבצע ליטני) וב-1982 (מלחמת לבנון הראשונה), ספגה לבנון נזק בעקבות פעילות הגורמים הפלסטינים, שהיו גם אחראים מרכזיים לפרוץ מלחמת האזרחים במדינה באמצע שנות ה-70; וב-2006 היה זה חזבאללה השיעי שהצטרף למערכה שניהל חמאס נגד ישראל ברצועת עזה ובעקבות כך המיט הרס כבד על לבנון, דבר שחזר על עצמו בעוצמה רבה יותר במלחמה הנוכחית.

המערכה הנוכחית ערערה את הסדר רווי המשברים שהתקיים במזרח התיכון עד 7 באוקטובר, אולם לא הולידה מתוכה סדר חדש, ולמעשה גם לא הביאה למחיקה מוחלטת של העולם הישן, אלא יצרה מעין הוויה היברידית מלאה מתחים וחוסר ודאות.

ראשית, נדרש למפות מהם השינויים שחוללה המלחמה. במסגרת זאת, בולטת כאמור הפגיעה הקשה שספג מחנה ההתנגדות, המגבילה את ההשפעה האזורית הרחבה של איראן עד למלחמה. המכה האחרונה בדמות איבוד המאחז הסורי שאפשר לטהראן רצף טריטוריאלי עד לים התיכון וקשר ישיר עם חזבאללה, אבן הראשה באסטרטגיה האיראנית – נדמית לקשה מכולן.

לכך מתווספות עוד שלוש תמורות: חזרת סוריה לחיק העולם הסוני, לאחר כמעט שישה עשורים שבה המדינה נשלטה בידי המיעוט העלווי (מדובר בקריסת אחרון המשטרים הרודניים הערביים בעלי הדימוי המהפכני לכאורה, כפי שהיה בלוב ותימן, ולפני כן בעיראק); התחזקות תורכיה, שעמדה, במידה רבה, מאחורי המורדים בסוריה ומשפיעה על הסדר החדש בה, יחד עם קטר (שתיהן נציגות של זרם המזוהה עם תנועת האחים המוסלמים); והיחלשות מעמדה הרעוע מלכתחילה של רוסיה באזור, שאיבדה את המאחז הסורי אשר שירת אותה משך למעלה מחצי מאה, ולא יכולה

⁵ ראו בהקשר הזה: רונן ברגמן ויובל רובוביץ, "המסמכים הסודיים של ציר הרשע", ידיעות אחרונות, 8 בנובמבר 2024.

הייתה לסייע לאסד נוכח מיקודה במערכה המתישה באוקראינה.

ואולם, חשוב גם לבחון מה לא השתנה במזרח התיכון. איראן ומחנה ההתנגדות ממשיכים להתקיים, גם אם השפעתם מוגבלת בהשוואה לעבר. בנוסף לכך, רעיון ההתנגדות לא נעלם, אם כי מתפתח מעין חשבון נפש לגבי ההתמסדות הצבאית והחתיירה להכרעות שהתפתחו בחזבאללה ובחמאס, והביאו להתנגשות חזיתית וכואבת עם ישראל שבה הופגנה נחיתותם. זאת ועוד - העולם הערבי עדיין נתון בחולשה עמוקה, פרי טלטלות האביב הערבי והשלכותיו ולא מתקיים חשבון נפש קולקטיבי נוקב באזור, בוודאי לא כזה שמוליך להכרה בישראל ולאכזבה מדרך המאבק האלים שהמיטה חורבן.

מצבה האסטרטגי של ישראל משקף מורכבות דומה. מצד אחד, חל שיפור דרמטי במעמדה: ישראל הסבה פגיעה קשה לאויבים שאיימו עליה בעשורים האחרונים, במיוחד חמאס וחזבאללה שיכולותיהם הצבאיות נפגעו דרמטית; נפילת המשטר הסורי מרחיקה ומצמצמת את האיום האיראני; ההרתעה שנפגעה קשות ב-7 באוקטובר שוקמה, ובמידה רבה אף התחזקה יותר מכפי שהייתה עד למלחמה; ישראל רכשה ניסיון צבאי ייחודי; והופגן חוסן ייחודי בעולם המערבי, שבולט דווקא לאור העובדה שערב המלחמה, וגם עתה, מתקיימים בתוך ישראל שסעים פנימיים חריפים.

מהצד האחר, קיימים לא מעט אתגרים: נראה שהמלחמה האיצה את שאיפת המשטר בטהראן להשיג יכולת גרעינית צבאית כאמצעי להבטיח את שרידותו, כאשר ברקע ניצחון טראמפ שמעורר, כך נראה, דאגה עמוקה במשטר האסלאמי;⁶ ברצועת עזה ובלבנון לא צמח, עד כה, "סדר חדש", וחמאס אף חשה התרוממות רוח ותחושת ניצחון בעקבות החתימה על הסכם הפסקת האש שמוצג על-ידו כהצלחה, היות והתנועה נשארה הגורם הדומיננטי בעזה ומנעה הכרעה מישראל (התנועה גם מתעקשת להמשיך להיות גורם דומיננטי בכל סדר חדש שיכונן באזור); בסוריה ניצב סימן שאלה כבד – הן לגבי טבעו של המשטר החדש (בשליטת מנהיגים שמקורם בזרם הג'יהאד העולמי), והן לגבי יכולתו לגייס הסכמה של כלל הקבוצות במדינה, באופן שימנע מאבקים פנימיים; והעולם הערבי רחוק מלחזור אחר ישראל למרות הישגיה הצבאיים, וממשיך להדגיש כי נורמליזציה רחבה מותנית בקידום משא ומתן בהקשר הפלסטיני, אמירה שנישאת בעיקר על-ידי ערב הסעודית.⁷

נוכח המציאות הדינמית והחמקמקה, ישראל נדרשת לאסטרטגיה מפוכחת. במסגרת זאת, מומלץ ללמוד לקחים אסטרטגיים מתקדימים היסטוריים. ראשית, חיוני להימנע משאיפות יומרניות ברוח

⁶ ראו למשל: "דיווח: טראמפ שוקל לתקוף באיראן כדי לעצור את תוכנית הגרעין", **הארץ**, 13 בדצמבר 2024.
⁷ ראו בהקשר הזה אמירות נוקבות של שר החוץ הסעודי, פיצל בן פרחאן, **בריאיון שהעניק ל-CNN בערבית**, 31 באוקטובר 2024.

כינון "מזרח תיכון חדש", כמו "התכנית הפנטסטית" שהגה בן-גוריון ערב מלחמת סיני ב-1956, ובמסגרתה שאף להשתלט על חלקים גדולים מירדן ומלבנון ולמוטט את המשטר במצרים,⁸ או תכנית "אורנים גדול" שגובשה ערב מלחמת לבנון הראשונה – לדחוק את הפלסטינים מלבנון לירדן לצורך מיטוט הכתר ההאשמי, ובכך לפתור את הבעיה הפלסטינית בשטח הממלכה.⁹

בהקשר הזה, הכרחי לזכור כי בשלושת העשורים האחרונים כבר הוכרו ארבע פעמים על "מזרח תיכון חדש", דבר שאמור היה לבשר על יציבות אסטרטגית-ביטחונית, קידמה פוליטית ושגשוג כלכלי. ואולם, בכל פעם ההבטחות האופטימיות הסתיימו במפח נפש: סביב הסכם אוסלו, שקרס עם פרוץ האנתפאדה השנייה; בעקבות כיבוש עיראק על-ידי האמריקאים, מהלך שערער את הסדר האזורי והפך למלחמת התשה שבה ארצות הברית הקיזה את דמה; עם פרוץ האביב הערבי, שהחל כהבטחה למהפכה חברתית ורעיונית, והפך לעידן של זעזועים חריפים ואלמים; ובעקבות חתימת הסכמי אברהם.

במקום יומרות לעיצוב מחדש של האזור, עדיף לישראל לוודא שמתקיים שינוי בזירות הקרובות שבהן היא פועלת כרגע, בפרט ברצועת עזה, שם המציאות רחוקה עדיין מ"סדר חדש". קונקרטי, חיוני להפגין זהירות כלפי קריאות טראמפ לקליטת המוני עזתים במצרים ובירדן, רעיון שעלול לזעזע את יחסי וושינגטון עם העולם הערבי ולהסב נזק ליחסיו עם ישראל, במיוחד אם האחרונה תחליט להתייצב כחוד החנית של מאמצי השכנוע לגבי המהלך שמוגדר על-ידי הערבים ביטוי עדכני ל"מזימה (מואימרה) ותיקה".

מפל הציפיות שחוו קובעי מדיניות, אנשי מודיעין, וכן נציגים מקרב עולמות המדיה והאקדמיה בעקבות ארבעת התקדימים ההיסטוריים, צריך ללמד כי המזרח התיכון הישן, רווי זיכרון העבר היוקד, החשבוניות ההיסטוריים הפתוחים, והאידיאולוגיות הקיצוניות חזק יותר מהתקוות לשינוי ברוח דמוקרטיה, מדינות לאום ושלוש כלכלי. הערכה מדויקת מחייבת הכרת עומק של טבע המערכות והשחקנים, על תרבותם והגיונם הייחודי. גורמי המחקר וההערכה בכלל התחומים לא חייבים לייסר עצמם על העדר חיזוי מוקדם של תפניות הקשורות למגמות עומק (כפי שהיה באביב הערבי), אך כן נתבעים לוודא כי כאשר אלה כבר מתרחשות – הם יוכלו לפענח במדויק את המציאות המתהווה.

⁸ אייל כפכפי, **מלחמת ברירה: הדרך לסיני וחזרה, 1956-1957** (תל-אביב: הוצאת יד טבנקין בשיתוף העמותה למורשת משה שרת, 1994), עמ' 94; יעקב צור, **בין ארץ למדינה: 'שלמות הארץ' בדרכם של טבנקין והקיבוץ המאוחד** - חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (אוניברסיטת חיפה: הפקולטה למדעי הרוח, ספטמבר 2011), עמ' 189-190.

⁹ מיכאל בר-זוהר, **קיצור תולדות ישראל** (ראשון-לציון: ידיעות אחרונות, 2018), עמ' 186.

שנית, נדרשת זהירות באיתור בעלי ברית בסביבה כאוטית. בהקשר הזה חיוני ללמוד מניסיון העבר שבו "אויבי האויבים" הוגדרו "ידידים", מבלי שטיבם בורר לעומק. במקרה הפלסטיני, עודדה ישראל את "אגודות הכפרים" בשטחים – בין סוף שנות ה-70 וראשית ה-80 של המאה העשרים – מתוך תקווה שיהוו חלופה מתונה לאש"ף, אולם ההתארגנות נדחתה על-ידי הציבור הפלסטיני.¹⁰ במקרה הטראגי יותר, בלבנון, הוענקה חסות לפלנגות שהוכחו כבעל ברית הפכפך ובעיקר רצחני, כפי שהתבטא בטבח צברא ושאתילא ב-1982. אות האזהרה הזה נדרש נוכח ניסיונות שנעשו לאתר חמולות ברצועת עזה שיהוו חלופה לחמאס (חלקן מעורב בפלילים או מזוהה עם רעיונות ג'יהאדיסטים),¹¹ בעלי ברית ב"קדירה הסורית" הרוחחות, או אף קבוצות יריבות לחות"ים בתימן, זירה שבה ההשפעה וההבנה של ישראל מוגבלות.

הלקחים ההיסטוריים צריכים לתעל לכמה מסקנות יסוד: צורך להתמקד באיום האיראני, במיוחד תכנית הגרעין; שימור יכולת התערבות בכל אחת מהזירות שבהן ניטשה המלחמה (רצועת עזה, לבנון וסוריה), כדי שלא יתפתח איום כמו זה שהתקיים עד 7 באוקטובר; הימנעות מפנטזיות לגבי אפשרות לשנות את תודעת בני המרחב ברוח דה-רדיקליזציה – יעד שמחייב חשבון נפש פנימי, שלא מסתמן בשלב הזה (ולראיה תחושת האופוריה ואווירת הניצחון האופפות את כלל הפלסטינים נוכח עצירת המלחמה ברצועת עזה, ואינה מלווה, עד כה לפחות, בדיון ביקורתי כלפי חמאס שהמיטה חורבן); וגיבוש אסטרטגיה סדורה בנושא הפלסטיני, דבר שממנו נמנעה ישראל עד המלחמה מתוך אמונה שניתן לנהל את הסכסוך ללא מגבלת זמן, ואף לקדם נורמליזציה עם העולם הערבי, מבלי לעסוק בפלסטינים.

ישראל צריכה להישען על הנחת יסוד ולפיה גם אם יקודמו הסדרות – בחלק או בכל הגזרות – המזרח התיכון ימשיך, כנראה, לסבול בטווח הנראה לעין מחוסר יציבות כרוני, וסביר שיגלם יותר אתגרים מהזדמנויות. החלופות האסטרטגיות המסתמנות בכלל הזירות הן רעות, ועל ישראל לבחור את הגרועות פחות, תוך וידוא שאינה חוזרת על משגי עבר או נסמכת שוב על קונספציות כמו אלה שהתקיימו עד 7 באוקטובר - דבר שיתאפשר רק בעקבות תחקיר לאומי מעמיק ונוקב.

הדעות המובעות בפרסומי מרכז משה דיין הן של המחברים בלבד.

¹⁰ להרחבה: הלל כהן, "אגודות הכפרים: כישלון המסגרת, ניצחון התפיסה והשלום האבוד", **המזרח החדש**, גיליון 53 (2014), עמ' 251-277.

¹¹ ראו [כתבה על התכנית הישראלית לביסוס חלוקת הסיוע ההומניטרי ברצועת עזה על חמולות](#), כאן 11, 1 בינואר 2025.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב.
ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-
אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.